

ÀLVAR MONFERRER

“CASPOLINES” I “MALIGNES”.
ELS RITUALS D'EXPULSIÓ DE DIMONIS AL SANTUARI
DE LA MARE DE DÉU DE LA BALMA.

1. Introducció

L'objecte d'aquest treball és mostrar un ritual supersticiós d'expulsió de dimonis que, any rere any, es practicava al santuari de la Mare de Déu de la Balma, de Sorita (població situada a la comarca dels Ports, al nord del País Valencià) els dies abans de la celebració de la festa, el dia 8 de setembre. A continuació farem una exposició ordenada d'aquest ritual i de les circumstàncies que l'envoltaven, i deixarem per a una altra ocasió, si s'escau, d'aprofundir en allò que constitueix un exemple paradigmàtic de la marginació de la dona a la nostra cultura amb les dues façons que es complementen com les cares d'una mateixa moneda: la hipòtesi rau en el fet que tant les endimoniades o *malignes* com les bruixes o *caspolines* oficiants de l'exorcisme són fruit de la marginació per culpa del gènere dins la nostra societat, i constitueixen un exemple cabdal dins la casuística relativa a bruixes i posseïdes que podem trobar arreu de les nostres terres.

Els fets que relatarem pertanyen als anys anteriors a la guerra civil espanyola de 1936-1939, tot i que es perllongaren fins als anys cinquantes. Llur pervivència s'explica per les característiques de la zona on ocorregueren. Així, doncs, intentarem, primer, configurar breument el medi històric en què se situa l'episodi -el poble, el santuari i les celebracions- i considerarem a continuació la mentalitat que aleshores conformava la manera de pensar i viure dels habitants de la contrada. Relatarem, de seguit, el ritual i els casos de què en tenim notícia, sobretot a la literatura de l'època, tant pel que fa a les víctimes com a les oficiants. I acabarem amb unes breus reflexions sobre el fenomen, en el sentit de la hipòtesi exposada: la relació entre la possessió demoníaca i el fet de ser dona dins d'una societat discriminadora d'aquest sexe i els mecanismes de reacció emprats que la fan palesa.

Cal advertir que encara hi perviu en la memòria popular i que manté una forta atracció, si més no, com a resultat del caràcter morbós i de curiositat pintoresca que hi presenta.

Sorita i el santuari de la Balma a la comarca dels Ports

L'escenari dels rituals és el santuari de la Mare de Déu de la Balma, situat a uns 3 km de la petita localitat de Sorita¹ (657 m sobre el nivell del mar). És un paratge singular que travessa el riu Bergantes poc abans de desembocar al Guadalop, afluent de l'Ebre. La via d'arribada a la població ha estat des de sempre l'actual carretera, construïda resseguint l'antic camí de Morella a Aiguaviva (Aragó). Per una banda, permet accedir al Baix Aragó; per l'altra, la comunica amb els altres pobles de la comarca i amb la resta del país². L'economia de Sorita³ tingué un cert esplendor a l'edat mitjana, com a tota la comarca, com a resultat del comerç de la llana, de la ramaderia d'ovelles i del cultiu de cereals. Al segle XVIII, la rompuda de *les rotes* permeté a molts camperols pobres augmentar les seues possibilitats de viure del conreu de la terra⁴.

Al XIX va adquirir importància la cria de cucs de seda. Dos-cents anys abans havia començat una certa expansió industrial que comportava la corresponent estabilitat econòmica i que acabà definitivament l'any 1990⁵. Sorita ha estat un poble d'una vida religiosa intensa com ho mostra encara l'alta assistència a la missa dominical, manifestada en l'enquesta celebrada el 1983. Habitualment hi assisteix el 63,4 % de la població⁶. La presència dels diables en la vida del poble destaca en la celebració de la festa de sant Antoni. La vespra, com a la resta de pobles de la comarca, el temptador juga un protagonisme singular amb la *cremà de la barraca* i la representació de la vida del sant⁷. Tammateix, dins l'església parroquial hi ha un llenç de la Mare de Déu del Carme amb les ànimes del purgatori, del XVII, de l'escola de Ribalta⁸. No obstant això, cap d'aquestes manifestacions no tenen res a veure amb els exorcismes de què parlem.

Pel que fa a les altres manifestacions de la religiositat popular comunitària, quasi totes volten a l'entorn del santuari de la Balma. Hi anaven, i hi van encara, en els diversos romiatges que se celebren al llarg de l'any. L'antiga festa patronal dels *Sants de la Pedra*, que se celebrava el dia 30 de juliol, ha estat desplaçada per les actuals festes de la Mare de Déu de la Balma i de la Mare de Déu de Gràcia, que se celebren els dies 8 i 9 de setembre.

El santuari de la Mare de Déu de la Balma⁹

Adossat a la muntanya de la Tossa, als peus de la qual corre el Bergantes, el conjunt d'edificis, que amb la balma formen el santuari de la Mare de Déu, presenta una perspectiva insòlita, com tots els paratges on s'associen la muntanya, la cova i la vegetació. La zona més antiga, el

sòl de la capella, potser pertany a èpoques anteriors a la invasió musulmana, i la resta va anar configurant-se després de la reconquesta, durant la baixa edat mitjana i la moderna. En un principi, el santuari va ser dedicat a santa Maria Magdalena com la "sainte Baume" de Marsella, a qui acompanyava sant Blai¹⁰.

Hi hagué anacoretas que cercaren la soledat d'aquests paratges per fer penitència i oració. El document més antic que en parla es remunta a 1380. El canvi d'advocació principal es produí entre 1389 i 1437¹¹. Els *exvots* per favors i miracles, els objectes del culte, el mobiliari i les joies de la imatge van créixer considerablement des de 1437¹². De mica en mica s'amplia l'edifici de l'hostalatge amb noves sales i instal·lacions, s'habilita el camí d'accés i es condiciona l'intern¹³. La desamortització l'afecta en 1873 i, dotze anys més tard, l'adquireix el rector de la Mata per a regalar-lo al clergat i a l'Ajuntament de Sorita. L'any 1936, amb el saqueig, desapareix la imatge i, per substituir-la, n'encomanen una de nova al pintor castellanenc Porcar.

En una descripció sumària tenim: al peu de l'escalinata d'accés hi ha una font d'aigua fresca que, segons la llegenda, brollà quan feien les primeres obres després de l'aparició. A l'entrada hi ha la casa dels hostes, una llarga escala, el bar-menjador i el passadís a través del qual s'arriba al temple. Als laterals hi ha altars dedicats a sant Antoni, la Coronació de la Mare de Déu, sant Blai, el Bon Pastor i santa Maria Magdalena. Al lloc d'honor, tancat amb la reixa, hi ha l'altar principal, el de la Mare de Déu de la Balma. Al braç esquerre porta el nen i a la mà dreta un ramet de flors. Uns cent metres abans de l'entrada del santuari hi ha la Creu Coberta, on el dia de la festa s'hi representa la lluita entre el dimoni i l'àngel¹⁴.

És un dels santuaris valencians més rics en *exvots*. La relació següent en recull els actuals, tots posteriors a 1936:

Cera: Ciris	+ 42	Roba militar	5
Estatuetes	+ 10	Bandera	4
Peus i cames	+ 11	Fotografies militars	3
Bust i cap	+ 13		
Mans i braços	+ 8	Abillaments en general	12
Entranyes	+ 3	Brodats en general	4
Pits	+ 1	Vestits de batejar	2
		Vestits de comunió	8
Quadres diversos	+ 7	Vels de núvia	10
Fotografies diverses	+ 42	Rams de núvia	1
Rosaris	4	Llaços	3
Aparells ortopèdics	+ 4	Cabells	8

Cal notar que no hi ha cap mostra de l'especialitat que se l'hi atribueix: el guariment de la malaltia mental mitjançant els exorcismes¹⁵. Las festes de la Mare de Déu de la Balma -com hem dit- se celebren al mes de setembre. Paga la pena veure la processó d'entrada de la imatge al capvespre del dia 7 amb les danses de *llauradors*, *gitanetes* i *dansants* i les lloes recitades per joves abillats de pastor. El dia 8 celebren el romiatge fins al santuari amb unes noves actuacions dels dansants, unes altres lloes i la representació de l'esmentat acte sacramental vora la Creu Coberta. Se celebra la missa i tornen al poble. Al començament de segle hi havia una funció de moros i cristians, avui totalment desapareguda¹⁶. Els pobles de la contrada fan pelegrinació al santuari des de temps antics. El primer fou Castellot, el 1408. També Olocau, Hortells, Palanques, Villores, Xiva, el Forcall, la Mata, Morella, la Todolella, Aiguaviva, l'Anglesola, el Mas de les Mates... La nomenada del santuari arribà fins i tot als voltants de Tortosa, Castelló de la Plana i València¹⁷.

La llegenda de la troballa, datada el 1332, és semblant a moltes altres: la Verge s'apareix a un pastor manc i li indica el lloc on hi ha amagada l'antiga imatge perquè se li hi edifique un temple. El pastor recupera el braç, va al poble a donar la bona notícia i la traslladen. A la nit torna a la cova. Hi edifiquen un altar secundari, que amb el temps substitueix el principal¹⁸. Això n'explica la ubicació lateral.

L'ecologia mental de la zona

Sembla que a la Balma se celebraven exorcismes des d'antic. A l'inventari de 1437 apareix un llibre sobre la vida de sant Honorat, ermità francès advocat contra les serps i els dragons, i un altre de què el protagonista és sant Patrici¹⁹. El testimoni de Mundina, que s'hi refereix a mitjan segle XIX, parla dels que feia un sacerdot. Siga com siga, el bisbe de Tortosa els va prohibir en un determinat moment. Quan el 1890 hi apleguen els romers de Castellot, troben la porta tancada i no poden accedir-hi. Això fa que deixen de fer l'antic romiatge. Hom parla de discussions entre l'Ajuntament de Sorita i el clergat pel nomenament de l'ermità i, en conseqüència, pel control del santuari. Hi ha, però, un testimoniatge que possiblement ens done la clau de l'assumpte. Una carta del cartoixà fra Hug Cubero a Martínez Calvo, del 28 de gener de 1976, que diu:

“Yo oí a Mn. Recaredo Cortés, que cerró y selló las puertas del santuario el Obispo de Tortosa (ignoro la causa, pero parece debió ser algo así como alguna profanación o cosa parecida, no el desacuerdo entre el párroco y el alcalde de

Zorita), y que por ser cosa del Obispo, nadie se atrevió a quebrantar" ²⁰.

Segons Alardo Prats, el bisbe de Tortosa va rebre a les acaballes del segle XIX, la visita de l'alcalde i un estol de veïns d'Aiguaviva, que l'amenaçaren de mort si acabava els exorcismes ²¹. El ritual, doncs, va continuar-hi. El paisatge físic i humà de les terres dels Ports durant el segle XIX, com el de l'Alt Maestrat i la zona limítrofe de l'Aragó, queda ben reflectit sobretot en un dels *Episodios Nucionales* de Pérez Galdós, dues novel·les de Pío Baroja i unes memòries de Ciro Bayo ²². També a les obres generals sobre la zona que hem esmentat al començament. No entrarem, doncs, en una descripció ampla, només destacarem en unes notes adients l'ambient més o menys propici a fenòmens com els que es podien contemplar a la Balma ²³.

Martínez Calvo, qui cita Altava, ens parla dels suïcidis a la zona. Per a la primera meitat de segle en fa constar 50 a Cantavella, un per any i quasi tots de penjament; a Villarluengo 25, la major part als masos; a l'Anglesola 25 més; 15 a la Canyada, entre ells algunes dones que es tiraren pel precipici de la penya; 10 a Tronxó; 5 a Mirambell. La raó sembla ser l'aïllament geogràfic que va formar el caràcter reservat dels habitants d'aquests pobles. La falta de diàleg i de comunicació fa que els pensaments, les dèries i els sentiments es podrisquen dins d'ells, ja que són sensibles com ho és tothom. Tarden tant i són tan lents a prendre una decisió, com constants i formals a complir-la. I davant dels altres, la reserva els obliga a guardar-s'ho tot per no fer el ridícul, etc. Aquest caràcter els porta a no tolerar l'engany i la burla, i els capfica, aleshores, en un estat obsessiu de depressió que resulta patològic pel que fa a la debilitat o la malaltia mental, i fa possible qualsevol sortida, fins i tot el suïcidí, sense que puguen ser considerats responsables dels seus actes. Això ho avala un informe que presentaren a l'autoritat judicial i a la eclesiàstica els metges de la zona, en què s'eximia els suïcides de culpa o, al menys, l'atenuava. Aquesta forma de ser, reservats, callats i sofrits, els porta una cavil·lòria i un ressentiment que els aliena i, en no tenir cap vàlvula d'escapament, els fa discutir i cridar per desfogar-se ²⁴. De forma semblant es manifesten mossèn Raimundo Plana i Andrés Añón quan descriuen el caràcter d'aquesta gent ²⁵. Aquest últim conta esgarrifoses històries de follets, fantasmes, apareguts, dimonis, possessos, individus transformats en animals malignes, etc., de gran interès per a això que ens ocupa ²⁶.

Dins d'aquest ambient no és d'estranyar que la credulitat en les *caspolines* siga gran. De fet, ja que beneficien els possessos, se'ls atribueixen poders sobrenaturals mitjançant la intercessió de la Mare de Déu i dels sants, que poden guarir la possessió demoníaca ²⁷.

II. El ritual de l'exorcisme i els casos de possessos

El ritual de l'exorcisme

Abans d'entrar en la descripció dels casos replegats, intentarem de descriure el ritual de l'expulsió de demonis que es feia a la Balma de la mà d'un metge, D. Àngel Sánchez Gozalbo, gens sospitós de subjectivisme, tot i que el seu relat procedisca d'un conte: "El casament del dimoni de Sorita".

"Són les dotze (del matí)... Davant la forjada reixa es cremen centenars de ciris; unes dones agenollades, les mans creuades al pit, els ulls fit a fit a la Verge resen i demanen pietat. Des d'una trona del darrere, trenta, quaranta cares llargarudes unes, rodones altres, brunes, envermellides, sudoroses se veuen; uns mocadors negres guarneixen uns ovals facials, però, més encara uns ulls encuriosits, afanosos i exorbitats que volen, que esperen, que desitgen el miracle per a després anar a contar-lo a casa seua, a la vora de la llar, en una nit d'hivern. El silenci és gran; ni l'alenar de tanta gent, ni la congoixa dels que esperen rebre gràcies de la miraculosa Verge trenquen el sobtat misteri d'aquella cova. Un so metàl·lic de quan en quan copsa un valor insospitat; la gentada devota que ve de lluny, que ha fet el viatge en dos, en tres jornades, que ha patit fam i set pel camí i que anhela el remei, afig un sacrifici més als ja realitzats i ofrena els diners a la Verge pels buits d'aquella reixa de ferro, mentres altres mans trèmules d'emoció pengen allí mateix les figures de cera, la promesa que recorda alguna gràcia alcançada. El so que fan les monedes en caure a terra és com un volteig atiplat...".

"Sembla que s'ha enfosquit l'església i que no s'hi troba per totes bandes més que ulls que miren, que travessen, que apleguen a l'ànima; els ciris pareix que afuen la flama; no s'ou el tic metàl·lic de les monedes en caure; la Verge sembla flotar en l'aire, per damunt l'altar, i que es somriu emparadora... Avança lentament una jove d'uns vint anys; avança encarcarada, erta, com un autòmata; la segueixen una dona i un home fornit que van espetejant-la. Dos passes prop de la reixa ha començat a moure el braç dret, ha girat la boca a un costat, ha posat els ulls en blanc i s'ha clavat a terra sense guanyar un pas. Ha caigut a terra. L'home fornit intenta fer-la avançar, vol que redole. Unes clones semes, endurides, de grogor de cera li nuguen uns llacets blaus als dits. Són les velles sacerdotesses d'aquell rite mil·lenari. En un no-res mans i cames es contorsionen com aspes de vent; les flexions s'acceleren rítmicament; es desnuguen les llaçades dels apretats dits d'una manera sincrònica amb el ritme convulsioniari; les violentes contorsions llancen a l'aire tenebrós de la cova la blavor de les vetes; la cabellera s'embrolla i onduladament s'estira com si fóra una medusa; els ulls brillants, injectats, surten de les conques; la bromera

s'espixorra de la boca i esguita als dels voltants; les rítmiques, accelerades convulsions paren, les succeix una tivantor en arc. La jove barboteja crits inarticulats. De sobte un pit turgent, nacarat, es vessa per damunt del gipó roig tot desbotonat. L'home fornit l'abraona quan unes convulsions de ritme accelerat tornen a tremolar aquell organisme; salten les espardenyas dels peus. El ritme augmenta; són més violentes les contorsionades convulsions i queda desabillat aquell cos blanc com la neu i ple de joventut davant de la Verge miraculosa i d'aquella multitud devota, enardida, que a l'ensem que xilla esgarrifada: - Pels ulls no, que es tornarà cega! Pels peus, per les mans, pels peus! Per la punta dels dits! Que ixquen els dimonis pels peus! -, canta els *Goigs* a la Verge i contempla tota ulls a aquell cadàver que més bé sembla una estàtua plena de ponderada bellesa".

"Les eixutes velles sacerdotesses frisosas de nous endiablats fugen fora l'esglesiola de roca, s'escampen pels indrets rublits de gentada, comenten el miracle i aguaiten l'arribada de malalts. Són l'estol de corbs coratjosos aplegats en romiatge als turons de la Balma en la tardoral festa anyal dels devots pelegrins que venen a agenollar-se als peus de la miraclera Verge".

"L'ermità replega els vestits escampats arreu i els tira dins la Cova del Diable per a cremar-los al sendemà".

"Les tenebres de l'església s'esbargeixen. Els esblaimats ciris tornen sa flama més blanca. La friçança passada es torna esborrajament en la multitud que folla canta i xilla. Pels racons de la sagrada espelunca sembla s'amaguen i acurruquen els dimonis foragitats...".

"L'encuriosida gentada alliberada pel pes del miracle, alleugerida de la frisor inconeguda d'allò que li contaren al poble, alena fort, batega el cor d'emoció, imantada per la devota imatge, la mira amorosida i canta, canta agraïda mentrestant contempla tota ulls a la jove alliberada dels banyuts hostes...".

"Aquella jove... en sa nuesa nacarada es somriu eufòrica mentres l'home fornit i la dona que l'acompanyaven l'abillen amb altres vestits".

Un testimoniatge més antic avança els trets de l'exorcisme relatat per D. Àngel. Jaume Roig, a *Espill o Llibre de les dones*, ens conta el cas d'una casada que simula la possessió per les raons que hi veureu i que són força serioses, i com li fa l'exorcisme un capellà a Requena:

"Una sposada	ja desflorada
ans de casar,	lo jorn d'arrar,
aparellada,	ben emperlada,
sabé fingir,	mostrant tenir
al cos diable	espaventable.
Torcent la cara,	pres una vara,

mou tots de brega.	La gent s'aplega
maravellats,	los peus lligats,
les mans també,	la gent ne ve
devés la sgleia.	¡allí si'n feia
de ficcions	e varions
ab l'esposat!	Lo bon curat
vol-la senyar,	desús posar
aigua beneita.	Surt la maleita
fingint pintures	de diablures;
diu que no hi creu.	Fent-li la creu,
ell la conjura.	Ella perjura,
de Déu renega.	Ell s'hi carrega
ab tot son seny,	pus fort la estreny,
diu: "Ixca tost	per lloch dispost,
no fent gens mal."	A la final,
la resabida,	mudant veu, crida:
"No'n vull eixir	sen ben obrir,
o esquinçar,	ben examplar
aquell forat	qual té guardat
més en son cos."	Cridà l'espòs
ab alta veu:	"Al plaer seu
per on se vulla	puis tot s'aculla
rompa i squexe,	puis no la vexe.
Més no'l forceu	ni'l conjureu:
pregaulo ixca.	Sols ella vixca
no cur de pus."	Dient "Jesús",
fingint-se storta,	mostràs mig morta.
Com esmortida	e sbalaïda,
clamàs: "Del lloch	baix." Dix: "Gran foc
cert m'ha dexat	tot escortxat;
Par foc salvatge."	Suc de plantatge
cerc la'n guarí.	Així cobrí
son falliment, tothom content,	
lo nòvio més..." ²⁸ .	

Més endavant parlarem dels elements que inclouen aquests rituals d'exorcisme. Cal veure ara, encara que breument, els diversos casos que tenim al nostre abast de *malignes*, o persones posseïdes, que foren tractades a la Balma. En són una bona mostra i hi podem veure la varietat i la singularitat de les afeccions susceptibles del tractament.

2. Els casos de possessió o les malignes

Els tenim documentats en les descripcions que fan els diferents autors que en parlen. Els resumim, tot lliurant-los de truculències en la mesura que puguen facilitar la intel·lecció i la brevetat de cada història.

Cas núm. 1: *La Gorda dels Ivarsos (la Serra d'En Galceran, la Plana Alta), de 29 anys*²⁹.

Va a peu, acompanyada del marit,

“un hombre pequeño... con unos ojos chicos de ratón asustado... Una masa negra que aúlla roncamente, que se queja y blasfema, que reza en voz alta y que torna a blasfemar... Las plantas de los pies en carne viva. Su cara redonda, sudorosa, sucia de polvo, está encuadrada en un pañuelo negro. Rechina los dientes, bizca la mirada. Brama como una vaca herida”.

Algú explica que li posaren els dimonis unes bruixes d'un mas de Vilafamés, una mare i dues filles, perquè una d'elles es volia casar amb el marit d'ella. La coneix tothom a la contrada. Abans de casar-se ja es dedicava a comerciar pels pobles i pels masos. Comprava ous, pol·lastres i gallines que després venia a Castelló. Era eixerida, vividora, ocurrent, generosa, però honrada... Acompanyava els carreters al cabaret i fins i tot els pagava la beguda. Però era honrada, insisteix Alardo Prats. De sobte començaren a morir-se-li els animals de la mercaderia, se li trencaven els ous que portava a les banastes... es casà i tingué un fill que també està embuixat. El marit ha acabat mig boig. Li han posat els llaços blaus als peus, que sagnen ja dels dos dies de camí. I els dimonis li han eixit a través d'ells. He tingut l'ocasió d'averiguar el resultat final: la Gorda dels Ivarsos no era ella i l'apel·latiu correspon a una confusió d'Alardo Prats. La tal Gorda era la mare, que va tenir varies filles, una de les quals, a qui li deien la Gorda del Mas d'Agut, va resultar endimoniada i la van portar a la Balma. Els testimoniatges diuen que uns anys després de l'exorcisme l'hagueren de tancar dins d'un mas situat a la vora de la carretera, abans d'arribar a Alboçàsser, passat el santuari de Sant Pau. Reclosa, completament sola, hi va viure uns anys fins que morí completament transtornada³⁰.

Cas núm. 2: *Josefa Monterde, de 33 anys, casada, d'un mas de la Codonyera (Terol)*³¹.

La porten lligada sobre la xalma d'una atzembla i la descarreguen

cinc homes. Fa sis anys que arrossega el mal. La primera oficiant assegura:

“¿Qué saben los médicos de estos males? Nada. Sólo un milagro puede curarlos”.

Li donen aigua beneïda perquè se la bega. La rebutja. La porten a l'entrada del santuari. Els familiars no poden entrar-hi amb ella, “los demonios los conocen y no quieren salir”. Vulgues que no l'entren cap a dins en braços. Ella crida, blasfema. Es nega a entrar-hi. L'alcen a l'aire entre quatre homes. Davant van dues dones amb ciris. La condueixen a través del tenebrós túnel fins a la cova sagrada. L'endimoniada es resisteix i, després de lliurar-se dels conductors, s'apuntala amb braços i cames als replers de la roca. Els homes amollen grossos renecs i pugnen per vencer aquella força capaç de fer-los front. Una de les dones diu:

- “Y no entrará si la Virgen no se apiada de ella”.

Aleshores una de les comares que hi ha dins la cova li tira a la cara un got d'aigua beneïda. Ella trau les mans de la roca per refregar-se la cara, i aprofiten el moment. L'alcen i cap a dins on, enmig de la reixa de ferro il·luminada pels ciris i els reflexos daurats de l'altar, hi ha la miraculosa imatge, ella i els dimonis tots plegats. I roman tirada al terra, immòbil com una morta. La multitud, homes, dones i xiquets que omplien el recinte, canten els goigs i resen. Acaben una tanda de cants i precis i tornen a començar amb una salmòdia interminable que dura tota la nit. La canturel·la la desperta. Comença a bellugar-se, obri els ulls i posa cara d'espant. Apareixen tres bruixes que seran les encarregades de fer l'exorcisme. Li sequen la suor, li pregunten si veu la Verge i fa un crit encongidor. Expliquen que els dimonis no volen que es faça menció de la Senyora. I un espectador, rude, amb veu de tro i llenguatge pla i directe com és el de les contrades properes de l'Aragó, diu:

“- ¡Ah! ¿SÍ? Pues se van a joder... ¡Como hay Dios!”.

Criden vítols a la Mare de Déu les dues-centes persones que hi són. Mamprenen una altra vegada el cant. L'endimoniada es revolca, s'arrapa la cara, braceja violentament i es trenca el vestit fins deixar els pits nus. Guiteja i s'arrossega com una serp, com la cua d'una sargantana separada del cos.

Ara li lligaran als dits polzes de les mans uns llacets blaus. Ella s'hi

resisteix amb totes les forces i tots esperen el miracle. Criden:

“- ¡Que le salgan por la manos! ¡Por los pies!

I una de les velles:

“- Por los ojos, no! ¡Que se quedará ciega!”.

L'endimoniada intenta desnugar-se els llaços refregant-se les mans fins que s'espellen i brolla la sang. Segueixen cridant:

- “¡Que le salgan por la manos! ¡Por la manos! ¡Sangre! ¡Con la sangre saldrán!”.

Els llaços blaus s'han tornat vermells. Han passat dues hores des que començà el ritual. Els dimonis no volen eixir. Una comare ompli un got de zinc a la pica de l'aigua beneïda, a la que tothom havia posat la mà. Agafa una mica de terra del sòl de la cova, la posa dins del got i ho barreja tot amb el dit. Li ho dóna a beure. Les bruixes li repassen tot el cos amb les mans ossudes. Li palpen els pits i tot el cos. Sembla que ella es remou en el punt cimer de l'orgasme. Fa un espasme i se solta un llaç. Ha eixit un dimoni. Es tranquilitza, confessa que ja veu la imatge. La gent surt i l'acompanyen fora on esperen els familiars. El marit sembla més malalt que ella. Les bruixes li l'entreguen. Li asseguren que la guarició total es farà demà, “de fijo, entrará en gracia”. Aquestes bruixes són les *caspolines* que ara se'n van a descansar.

El dia següent torna a entrar-hi. S'hi repeteix l'escena cruel, els tremolons, despullar-se, resseguir-li tot el cos, les blasfèmies, el cant dels goigs, els resos... tots semblen convençuts que són els dimonis els qui es manifesten en ella. A la fi es desperta com si res no haguera passat. Ja està guarida. I tota la multitud entona el cant del *Salve Regina* en acció de gràcies.

Cas núm. 3: *Carme Jordà, de 31 anys, de Sant Jordi (Baix Maestrat)*³².

També l'acompanya el seu marit, qui vesteix jaqueta i no sembla un camperol. Endimoniada des de fa cinc anys, l'han visitada molts metges amb les consegüents despeses. Han vingut amb taxi. Davant la imatge esguerra els vestits en un excés d'ira. Xilla i es revolca per terra amb la mirada extraviada. Les *caspolines* volen cobrir la nuesa. Al seu entorn formen un cercle que amaga el cos nu als curiosos. Li posen un vestit nou. Surt guarida del tot.

Cas núm 4: *Una núvia enganyada*³³.

Ho conta l'antic ermità a Mª Àngeles Arazo:

"Una chica, muy maja ella, gritaba: "¡Me lo dió el novio en un vaso...!" "¡Yo no quería beber...!" "¡Me lo dió en un vaso azul!" Estaba la pobrecita deshecha. No se qué pasaría con el bebedizo, porque el novio después de darle aquello y hacer de ella lo que quiso, pues no se casó. Se volvió loca, y en la Balma se puso bien. Sus padres echaron mucha plata a los pies de la Virgen".

Cas núm. 5: *Una criada, de 19 anys, de Tortosa*³⁴.

Una xica que l'any anterior es curà i ha tornat per portar a la Mare de Déu un ram de roses blanques. I conten la història de la minyona a qui el senyoret li ho va fer creure. La senyoreta amb qui ell s'havia promés, s'assabentà i li va posar el dimoni donant-li a menjar una nespra. La Mare de Déu es compadí i va fer que es casara amb el senyoret tal i com ho tenia previst. Ara és feliç. El ram és igual que el del dia de la boda, tot i que ara és de flors artificials.

Cas núm. 6: *La protagonista de la novel·la de Ruíz de Libory, "Los endemoniados de la Balma", de València.*

És una jove que passa llargues temporades a l'Anglesola, a casa d'una tia. Com a resultat dels desenganys amorosos amb el seu promés, un capità a qui ella havia salvat de la presó i del deshonor per culpa de la mala administració dels fons del regiment, perd la salut i les ganes de resar. Una veïna escampa la fama que està endimoniada. Es posa pitjor i la porten a la Balma perquè trobe el remei. També hi acudeix el nuvi, que correspon al seu amor, i recupera la salut³⁵.

Cas núm. 7: *Rosarito Usó Petit, de 12 anys, de les Alqueries (Plana Baixa)*³⁶.

Una xiqueta, embruixada quan tenia tres anys i que, amb la careta morena, mira com una dona. Ho notaren perquè maltractava els animals, clavava ganivets als gossos i als gats, matava les gallines, intentava ofegar els xiquets més petits que ella. Després, al sis anys, anava sempre amb els xicassos i tenia totes les picardies d'una noia gran. A la nit s'alçava del llit i es posava a la finestra com alienada, mentre sentia la música del rei Herodes³⁷. Segons conta una llegenda

sobre Salomé, la ballarina nua que portava el cap del Baptista a la safata, qui ou aquesta música es queda embruixat o mor als tres dies en pecat mortal. La internaren a les oblates de Benicàssim i s'hi estigué tres anys. L'expulsaren perquè malmenava tothom i no deixava de produir revoltines. Les monges aconsellaren als pares que la casaren aviat. Els metges no han pogut fer res. El guariment, però, malgrat els llacets blaus no tingué efecte. Sortí remugant:

-No vull estar-me aquí dins perquè em toquen aquestes velles. I afegeix: -Anem-nos-en d'ací.

En definitiva: una Salomé de dotze anys que aprengué de les altres internes a les oblates moltes coses que encara no sabia. A la pregunta de si oïa una veu de nit que la cridava, contestà:

"- Muchas noches la oigo... Viene de muy lejos. Yo me levanto y salgo a la ventana...".

En un apart el periodista li regala unes foteses i la interroga. La veu és envellutada,

"se quiebra en roncas inflexiones, como si un dogal de contenida lujuria le aprisionara la garganta. Evoca su estancia en las Oblatas. Y recuerda un infierno de sutiles liviandades, en el que se agitan figuras y nombres de otras muchachas que fueron sus compañeras de reclusión durante tres años, resaca del mar negro y amargo de las pasiones prematuras".

Assegura que moltes d'aqueixes coses no les sabia abans d'entrar-hi. Li les ensenyaren les xiques grans. Estava prohibit besar les companyes i les castigaven si les agafaven. Era sonàmbula perquè es llevava a mitjanit per contestar la crida. A la fi deixaren de castigar-la. Una monja creia que es llevava per anar a la seua habitació, però li feia molt de fàstic. El guariment no es produí. Rosarito mai no es guarí. La gent gran de les Alqueries la recorden com una dona a qui li queia la baba i que era deficient mental, encara que pacífica i capaç de mantenir una conversa sobre coses senzilles i habituals. Potser un brutal tractament psiquiàtric li danyà per sempre el cervell³⁸.

Cas núm. 8: *Mariano Oliver, de Casp (Saragossa)*³⁹.

Al poble diuen que té el dimoni per a no treballar. Li promet cent duros a la Mare de Déu si el guareix. Parla de política i incita la Guàrdia

Civil perquè afuselle les autoritats que permeten les bruixes. El culpable és el seu cunyat. Diu que porta dins seu quatre-cents dimonis i cita les persones que el maleficiaren: el cunyat, la germana i tres bruixes de la masia Ferrer, que li donaren a beure un suc fet d'unes herbes cuites, que les bruixes diuen de *santa serpentina*. Cada fulla d'aquesta planta suporta cinc-cents dimonis o potser més. Li donen un beuratge de marrubí. La seua veu potent s'imposa a les cantures/les dels fidels. Parla malament de la situació política del seu poble. Acusa son cunyat i sa germana i escampa aspectes íntims de llurs relacions. També el varen veure els metges. Després de dues hores d'exorcisme les velles sentencien:

"- No se curará".

Després d'una llarga estona, els familiars se l'emporten. Els seus crits omplien els espais buits de la cova. No s'hi pot fer res, amb ell.

Cas núm. 9: *Joaquim Fontcuberta, de 59 anys, de l'Ampolla (Baix Ebre)*⁴⁰.

Era pescador i l'embruixaren amb un sedàs que va portar els dimonis a la seua barca⁴¹. A la tempestat moguda pels poders infernals, i que durà tota la nit, moriren el fill i un acompanyant. Ell quedà endimoniat. En sendemà, quan tornaven al port amb la barca tota desarborada, prop ja de la costa, una onada enorme arrabassà el seu fill i l'altre acompanyant. Tots dos s'ofegaren i ell romangué endimoniat. Les *caspolines* sentencien que no té remei.

Casos del núm. 10 al núm. 24: *Set xics i vuit xiques que no parlen*⁴².

Entren els muts, set xics i vuit xiques, la major part d'ells no sembla que tinguen més de trenta anys. Seuen a un tronc de roure i els volten les bruixes que els donen l'infame beuratge. Els acompanyen familiars i amics. Són marits burlats, nuvis desenganyats, xiques malvolgudes, víctimes de tragèdies familiars, malenconiosos, muts, taciturns amb la tristor al rostre i als ulls, abstrets com en un malsomni. La majoria no guariran.

Casos del núm. 25 al núm. 27: *Tres xiquets afectats de mal d'ull*⁴³.

Tres xiquets innocents ploren gitats en terra, s'embruten damunt, incapaços d'aguantar-se després de beure la mixtura repugnant. Criden a les mares, que són fora, que no poden ajudar-los ni acaronar-los, que

porten vestidets nous per a posar-los-els quan estiguen guarits de l'embruixament satànic. Són: Julio Montalbán de Muniesa, José Vivas de Valjonquera, Baudilio Hinojar de Torrecilla. Els nuguen els llacets blaus. El ritual dura mitja hora. Al final entren les mares i els vesteixen. Una vella diu:

“- Todos estos niños embrujados suelen morir jóvenes”.

* * *

Altres referències.

Hi havia qui anava a la Balma únicament a menjar terra, com Maria la de Boix, del Grau de Castelló, una dona deficient mental lleu que, de gran, servia de passejadora de xiquets. Quan encara era xiqueta, la portaren amb el carro de Maria la Peturra. No li varen notar millora de cap mena. Li atribueixen una malaltia de nervis, puix presentava una simptomatologia adient. Morí sent ja ben gran⁴⁴.

3. Resum dels casos

Intentarem de sintetitzar els casos anteriors en una classificació feta amb totes les reserves, segons els símptomes que presentem. No és possible cap més comentari, perquè desconeixem unes altres dades⁴⁵. Com a esquema, doncs, tenim: els quatre primers casos, referits a dones de distinta procedència social, podem considerar-los com transorns histèrics⁴⁶. Totes surten millorades de l'exorcisme. La possessió es manifesta com un refugi en la malaltia i un mitjà per a aconseguir-ne la cura, la compassió i la dependència. L'exorcisme actua com a psicoteràpia eficaç, almenys en un primer moment. Cal afegir-hi les dues núvies que aconseguiren la guarició, encara que es deguera més a la recuperació de l'objecte desitjat que no pas al ritual. Totes dues tornen l'any següent amb el marit per donar-li gràcies a la Mare de Déu.

Aquests sis casos mostren una millora en l'estat de la possessa. En la resta, però, el fracàs ha estat palés, no s'ha produït cap millora i no és pertinent parlar-ne. Són els dos homes de certa edat, el de Casp i el pescador de l'Ampolla, que podríem classificar com a psicòtics dins d'una simptomatologia esquizofrènica amb manifestacions paranoiques. Un cas diferent sembla el de la xica de les Alqueries. Precoç en les seues manifestacions sexuals i amb tendències agressives des de la infància, es mostra objectiva en les apreciacions sobre el ritual. Per una altra banda manifesta fantasies que la porten a conductes nocturnes

aberrants. No és fàcil de situar. Potser es tracta d'un conflicte edipià d'evolució peculiar. L'exorcisme és per a ella un simple episodi més en la seua vida⁴⁷. També hem vist com va acabar.

El grup dels muts sembla constituït per grans depressius o per afectats d'esquizofrènia catatònica. No tenim més dades. Potser algun d'ells sofreix neurosi depressiva i és possible que guarisca, cosa que no passa en aquesta ocasió. Per a acabar, tenim els xiquets, dels qui a penes en sabem res, però que, segons una de les velles, presenten un mal pronòstic. Segurament són d'escassa salut física. Se'ls atribueix mal d'ull i continuaran en un ambient mòrbid afectivament i deprimit culturalment i física. En resum, dels 24 casos 15 (63 %) són dones i només 9 (37 %) homes. De tots ells només milloraran 6 dones. Això ens porta a rebutjar la tesi que a la Balma només hi anaven possesses, tot i que la simptomatologia de les dones que es curen no la presenta cap home. Els tres xiquets amb mal d'ull són barons. En una societat en què ser home constitueix un millor pronòstic que no pas ser dona, els afectats de mal d'ull són preferentment barons amb problemes d'escassa salut i de creixement. En ells es refleixen els fantasmes de les mares, les quals, tot i que prefereixen fills, pretenen, mitjançant factors externs, justificar els defectes i les debilitats que provoquen un fracàs en la seua actuació com a tals.

4. Els elements del ritual de l'exorcisme

Una vegada hem vist els casos que ens han aplegat de possessos tractats a la Balma, comentarem els elements que trobem en el ritual d'exorcisme. Pel que fa al comportament dels endimoniats en general, Lisón Tolosana posa de manifest que és semblant als quatre llocs dels quals parla: Santa Oròsia de Jaca, el Sant Misteri de Cervera, Nuestra Señora del Corpiño de Galícia i la Balma⁴⁸. Uns altres elements significatius palesos són la separació de la família i dels qui porten l'endimoniat fins a les portes del santuari, la substitució del vestit vell per un de nou, l'aigua beneïda i la barreja que es fa amb ella, els llaços amb els que nugen els dits de les *malignes*, els tocaments de les *caspolines*, els cants, l'ambient que es respira dins del santuari, la campana que no para de sonar, etc. Lisón Tolosana enumera, si fa no fa, els mateixos elements quan parla dels mitjans i de les tècniques emprades per les bruixes de Galícia: terra sagrada de l'ermita, aigua beneïda, cintes, contacte directe o tocaments, cants, etc.⁴⁹. Els comentarem amb més detall. És conegut de tothom que els rituals iniciàtics o de transformació i els exorcismes de la Balma pretenen ser-ho, comporten una sepa-

ració, en aquest cas dels familiars o coneguts que han acompanyat el desgraciat. A partir d'aquesta separació, l'endimoniat quedarà en mans de les ministres de l'exorcisme o de llurs ajudants fins que, esdevinguda o no l'expulsió del maligne, tornarà amb ells. Cas que la curació haja estat efectiva, o que es pugui suposar tal cosa, la nova situació se simbolitzarà amb una faisó significativa mitjançant els nous vestits que la família du preparats. Els casos dels xiquets afectats de mal d'ull és simptomàtic. També el de Rosarito Usó que se'n va sense més ni més. En contrapartida, els vestits vells seran dipositats a la cova del Diable i cremats al dia següent juntament amb les altres deixalles dels possessos: trenes o altres objectes personals. Si es tornaren a posar la mateixa roba -és una explicació que tothom dóna- hi tornarien a entrar els dimonis.

Tothom accepta que l'aigua beneïda té virtut contra els diables. En definitiva, és emprada a tots els rituals sacramentals de l'Església. S'hi afegeix, en aquest cas, l'element propi i distintiu del lloc: la terra que s'agafa del sòl o de les parets i que avui encara es recull com a element guardor. El que sorprén més és que siga aigua de la pica, tocada per mil mans i amb unes condicions higièniques més que sospitoses, servida en uns gotets de zinc on hauran begut moltes boques. I la manera d'emprar-la. De sobte, quan l'endimoniat es resisteix a entrar-hi, se l'esquitxa. Cerimònia de distracció que farà que es descuide i el podran agafar per entrar-lo sense dificultat. Després se li donarà a beure aquella mixtura infecta que produirà bossaments i uns altres gestos de fàstic i rebuig.

Cosa que serà interpretada com a símptoma de la resistència del dimoni a abandonar aquell cos i l'afectació fisiològica que pot arribar a produir. Els llaços, amb tota la simbologia que tenen d'immobilització, també són especialment significatius. Els tremolons i les contorsions dels afectats fan que a poc a poc se'n deslliuren, de vegades amb sang als dits ja que, a banda de reobrir ferides recents, en produeixen de noves derivades d'un fenomen lligat a la circulació interrompuda: els dits es posaran morats, etc. També als espiritats de les romeries de santa Oròsia se'ls nugaven llaços al dits i es creia que per cada llaç que es desfeia sortia un dimoni del possés⁵⁰. El gran folklorista català Violant i Simorra ens descriu l'escena d'una manera viva:

"...los pobres epilépticos, a la vista de la reliquia salvadora, se veían poseídos casi siempre de fuertes ataques. En los espasmos, rompían las ligaduras que aprisionaban sus dedos; cosa de buen agüero, pues por cada dedo que se libraba de la cuerda, escapaba un mal espíritu, y si se rompían las ligaduras, había júbilo entre los familiares, pues ello era señal de curación"⁵¹.

Els tocaments també formen part del ritual. Les *caspolines*, expertes en el seu ofici, coneixen bé l'aparatositat dels orgasmes provocats, purament fisiològics. I els aprofiten, fins i tot per a produir la lassitud posterior que dóna un cert aspecte meliflu a qui ha estat tractat. A cap dels relats no es fa menció concreta dels goigs que es cantaven⁵². Simplement es refereixen als *gozos* sense més ni més, i devien ser els que en aquell moment tenien per costum i que es reproduïen a la novena de Manuel Beser. Cal dir que en tots el goigs coneguts, tot i que les referències a la malaltia en general i a la petició de salut són constants, només es parla de la malaltia mental (*obseso*) als de text anònim, editats a Tortosa a la primera meitat del segle XIX per Joaquim Puigrubí:

“Salud el enfermo os pide,
libertad el hombre preso,
ser desatado el obseso,
y a nadie mal se despide”.

Pel que fa a la melodia, en tenen una de pròpia que arreplega Salvador Seguí⁵³. Ens queden encara fragments d'uns goigs valencians que reproduïx Gaspar de la Figuera i que Ejarque en documenta la reproducció en 1662, 1705 i 1772. Segons aquest autor, des de 1713, “con la abolición de la lengua valenciana”, es cantarien ja en castellà, a banda del fet que n'hi poguera haver d'altres pels pobles d'Aragó⁵⁴. Aquests fragments diuen:

“Grans miracles feu tot gorns (sic)
als que estan posats en calma
Verge Maria en la Balma.
.....
Seu-nos segur port, Vós, Balma,
entenent roca tallada
segons significa Balma”.

Podríem seguir amb aquest comentari: les hores prèvies al dia de la festa, quan porten la imatge en processó, que delimiten el temps de la influència de les bruixes; l'abandó del santuari a aquelles velles estranyes, que mostra la dualitat de tot lloc sagrat; el costum de llançar monedes davant la imatge a través dels barrots de la reixa, com un ritual d'agraïment alhora tranquil·litzador i excepcional; els remors i els crits de la publicació dels miracles, etc. tot això fa que la teatralitat del que passava al recinte de la Balma estiga ben servida i hi produïska els seus efectes. Si alguna cosa positiva hom pot dir d'aquestes celebracions és que són un exemple cabdal del poder de la representació teatral per a convocar multituds deleroses.

Tots aquests elements es produeixen en mig d'un ambient enrarit que circumda la nombrosa gentada que s'amuntega a la cova-santuari, dins del qual el fum dels ciris mareja, l'olor humana és inaguantable i l'aire irrespirable, com ho descriu González Espresati en la seua visita⁵⁵.

Cal mencionar, també, el poder de la campana, els tocs de la qual són terapèutics per sí mateix i alhora una prevenció contra la possessió diabòlica. Tots procuraran d'agafar la corda i d'estirar d'ella, de manera que sonarà constantment mentre hi haja gent al santuari. D'aquesta manera es fa palès en una exageració adequada al seu significat cultural, com a separadora de l'espai humà, civilitzat i culturitzat, de l'espai on la naturalesa es fa perillosa perquè les fosques forces ocultes hi poden portar el perill, la mort i, en conseqüència, la condemna eterna⁵⁶.

5. *Les caspolines i altra gent*

El contrapunt de les possesses, sobretot de les dones, són les *caspolines*, les velles que fan l'exorcisme. Hem vist abans com actuen en la descripció de Sánchez Gozalbo. Coincideix bàsicament amb la d'Alardo Prats. Les *caspolines* procedeixen dels pobles de la ribera del Bergantes i del Guadalop, sobretot del districte de Casp d'on els ve el nom. Són molt llestes. Ataüllen la caravana de romers i elegeixen la víctima. La suggestionen fins que la porten a l'ermitori. Alguna d'elles és sanadora. Nasqué el Dijous Sant i guareix de gràcia. És també capaç, per una mòdica quantitat, de fer sortilegis i d' enamorar una xica, contra la seua voluntat, d'un desconegut que ha pagat. Hi ha d'altres que tenen l'especialitat d'arreglar els problemes dels nuvis o dels malcasats. Algunes són comares o llevadores i, amb això, guanyen força diners. A la Balma actuen els dos o tres dies que duren els exorcismes sense cap mena d'interferències, després recullen els guanys i desapareixen.

A la porta del santuari pregonen el miracle, desafiant fins i tot els millors metges del món. Són omnipresents:

“Se alejan juntas, agrupadas. El viento agita sus negras vestiduras. Impresionante bandada de murciélagos que se pierde en la noche”⁵⁷. “Emprenden a la última claridad del crepúsculo... su ir y venir... por los senderos de la montaña... Faldas negras, realizadas por el amplio hueco de los refajos superpuestos; mantones y pañuelos negros”⁵⁸. “La mujer que está en todos los ajos es una caspolina, la misma que hemos visto entregada a la loable empresa de sacar los demonios del cuerpo de las infelices posesas todo el día. Esta misma mujer, aparecía y desaparecía de la cueva, la veíamos tan pronto en la calzada como en el pasadizo de la hostería platicando con jóve-

nes y viejos, exaltando los milagros portentosos, consolando a los endemoniados o hablando con los familiares de estos”.

Aquesta té seixanta anys i actua des de fa més de trenta. Guareix persones i animals i, malgrat que és remisa en les seues declaracions, hom sap que cobra prou. Segons ella, només ajuda. Però li atribueixen bons ingressos⁵⁹. Per descomptat que hi ha altres dones, per exemple les casades joves i les fadrines que Alardo Prats troba al camí, no gens proclius al recatament i amb força ganes de viure. També a les descripcions de Sánchez Gozalbo apareixen la *Sucrereta* i altres dones i xiques més sensates i normals. I al rerafons les bruixes roïnes, les que endimonien i les que fan sortilegis i encantaments, com les de Vila-famés i d'altres que hem esmentat abans. Els homes, ben al contrari, estan quasi absents del tot. Només algun ajudant especialment fort i bèstia per a arrossegar els endimoniats que es resisteixen a entrar al santuari. I també els esglaiats marits o familiars que no fan més que guaitar el que passa, sense demanar cap explicació, sense entendre res, esperant qui sap què entre l'esperança, l'esglai i el desig.

I la gentada que ho ompli tot, ansiosa de l'espectacle, col·laboradora en els resos i en el cant dels goigs, que se'n fa ressò dels guariments i de les decepcions i transmet les satisfaccions o les raons del fracàs de les *caspolines*.

6. Consideracions finals

Intentarem en aquest últim apartat de fer alguns comentaris, més o menys generals, més o menys concrets, al fenomen dels exorcismes de la Balma. Cal recordar que s'inscriuen dins d'unes constants d'endarreriment cultural, social i econòmic que, tot i que no són exclusives de la zona, hi adquireixen, tanmateix, proporcions paradigmàtiques, de manera que podem considerar-los un exemple simptomàtic, encara que singular, de la discriminació de la dona dins la cultura tradicional. La pràctica de la màgia en la religiositat popular sempre havia estat considerada una activitat principalment protagonitzada per dones⁶⁰. Les actituds envers les dones van implícites en l'atribució que se'ls fa de tenir poders ocults, tant benignes com malignes. Com diu Christian, tenen un peu en el món desconegut. I potser per això la Verge Maria ha esdevingut com el més important dels personatges sagrats. Front al paper que en las antigues religions místèriques i no místèriques jugava la dona (sacerdotesses, profetesses, arrèfores, canèfores, vestals, flamíniques, etc.)⁶¹, la dona cristiana és discriminada sistemàticament con a resultat d'una manera d'entendre la religió, nascuda més dels fantas-

mes masculistes que de la Sagrada Escripura, que se sublima en la figura de la Verge Maria, el gran ideal femení de l'home religiós medieval i modern, pura i sense cap taca, que simbolitza adientment el títol de l'obra de Marina Warner, *Tú sola entre las mujeres*⁶². També en la cultura occidental existeixen mecanismes mitjançant els quals les dones discriminades poden trobar un camí propi que les conduísca a sentir-se d'alguna manera membres de la societat. Monges, beates, terciàries, recollides i devotes, és a dir, dones que, almenys institucionalment, pretenen complir un ideal de santedat, ens poden servir d'exemple. Convé, però, advertir dues coses: primer, que el seu ideal de vida es concreta en una regla, escrita o no, que proposa en moltes ocasions un model, el de la fundadora sovint, el de la Verge Maria sempre; i, en altres casos, el d'alguna pecadora penedida com la Magdalena. Per una altra banda, llur condició no les allibera del perill de caure en la possessió demoníaca. En foren nombrosos els casos en que passà això⁶³. La posició social de la dona a l'edat mitjana i a la moderna (i no podem dir que haja desaparegut del tot) era tal que, a pesar que es veia obligada a treballar sense descans, ningú no li reconeixia la importància de la seua feina. Aleshores, una de les escasses possibilitats que se li obrien per a cridar l'atenció era comportar-se d'una manera estranya⁶⁴, segons un model que per altra banda es coneixia perfectament⁶⁵. Així presentava convulsions i altres conductes espectaculars que la feien sortir d'un anonimat aixafant i opressiu. En resposta, l'ambient reforçava la idea de la possessió i ella mateixa s'endinsava cada vegada més en aquesta conducta.

Això també passava als convents amb els seus peculiars condicionaments socials i psicològics. Moltes vegades era una monja singular qui començava, i acabava produint-se un fenomen de suggestió col·lectiva que cridava l'atenció dels pastors d'ànimes. Aleshores els exorcismes es produïen en condicions dramàtiques, en processons i llargs diàlegs públics que servien d'espectacle a la gent i l'arrossegaven cap a l'església⁶⁶.

Els homes, pel fet d'imputar puresa a les dones, aconseguïen que aquestes tinguen, a través de l'Església, una certa autoregulació, un cert control. Que això és necessari ho demostra la creença popular en què les dones no sols són més proclius al tràfec amb el dimoni (bruixeria), sino també a la possessió diabòlica. I és simptomàtic que les llistes de guaricions miraculoses de persones posseïdes pels dimonis que ens proporciona el compendi dels santuaris espanyols publicat en 1724, mostren un nombre triple de dones que d'homes, tot i fer una distinció entre possessió i bogeria⁶⁷. En aquest sentit, moltes eren acusades de bruixes i fetilleres davant les autoritats eclesiàstiques i els

tribunals de la Inquisició, i també com a clients que requereixen llurs serveis. A la zona que ens ocupa les actes de les visites pastorals del bisbe Paholac posen de manifest que hi ha més dones que homes en aquests afers de la fetilleria⁶⁸. Per una altra banda, sant Vicent Ferrer fa menció de les raons i circumstàncies per què una dona en fa l'ús. Un exemple, que es podria multiplicar, és aquest:

“...les dones iran-se a confessar, e diran: l'infant ere malalt e no havia metge, e aní al conjurador”⁶⁹.

També a l'altra banda dels Pirineus, un contemporani, Humbert de Romans, s'adreça als predicadors avisant-los contra les pobres dones dels pobles que mostren una gran inclinació als sortilegis i que els utilitzen per a elles mateixes, per als fills quan es troben malalts, per als animals quan han de ser protegits dels llops, i per a uns altres casos⁷⁰. En la societat agrària de l'Antic Règim era habitual acudir a aquestes pràctiques, cas que els animals domèstics patiren d'alguna malaltia, o que els camps tingueren el perill de no fructificar per culpa de la sequera, la llagosta o qualsevol altra plaga. Al mateix temps practicaven rituals comunitaris, benediccions i, sobretot, romiatges, més d'acord amb allò que prescriu la religiositat ortodoxa. No cal insistir en la realitat de la discriminació pel gènere a la cultura occidental. Tant des del punt de vista estructural com des de l'històric, ha estat suficientment tractada i hi ha una nombrosa bibliografia⁷¹, sobretot referent a la persecució i la crema de bruixes. En general, es tractava de dones⁷² de les classes populars, és a dir, gent que unia a la discriminació pel gènere la discriminació per la ignorància i el baix poder econòmic. A la pressumpta inferioritat de la dona s'afegia la inferioritat de la pobresa i de la incultura.

Cloenda

Al mes de setembre passat, vaig tenir ocasió d'assistir a les festes de la Mare de Déu de la Balma. I, durant les celebracions al santuari, vaig poder observar com certes persones encara rascaven amb les ungles les parets de la cova i dipositaven en llurs mocadors la terreta que havien arrancat. Les persones a qui vaig preguntar la raó d'aquesta conducta, un home i dues dones que anaven junts, no eren vilatans com els dels anys dels exorcismes. Vestien bé, hom podia observar-hi una bona cura personal i tanmateix certa elegància, sobretot en les dones. Ell em contestà amb una mena de grunyit com si rebutgés la

qüestió. Elles foren més explícites: era una terra que tragada a pessics proporcionava remei contra tot mal. De fet és un àlcali que pot neutralitzar els àcids estomacals. En això ha esdevingut l'antiga superstició. En això i en la prevenció de la gent de Sorita a parlar-ne. Si es mira bé, ben poca cosa. El que acabem de contar són restes d'una època de supersticions. Avui la dona no necessita recórrer a conductes espectaculars per fer valdre els seus desitjos i el seu dret a ser tractada com a ésser humà. La discriminació pel gènere continua present, encara que les seues manifestacions són més subtils. Pot semblar que són en camí de desaparèixer. Tanmateix les trobem vigents en les antigues pregàries rabíniques matutines que són paradigma de l'ocultació inconscient que s'hi dóna. Prega l'home: "Beneit sigueu, Senyor Déu, Rei de l'univers, perquè no m'heu fet dona". Prega la dona: "Beneit sigueu, Senyor Déu, Rei de l'univers, perquè em vau fer segons la vosta santa voluntat".

La diferència només la trobem en la comparació.

Àlvar Monferrer i Monfort

NOTES

¹ El nom oficial del poble encara és *Zorita del Maestrazgo* i obedeix a raons purament administratives: El Reial Decret de la Presidència del Consell de Ministres, de 27 de juny de 1916 (Gazeta de Madrid del 2 de juliol), reforma els noms de 573 municipis d'arreu d'Espanya per diferenciar-los, ja que es dupliquen les denominacions. A Sorita, doncs, li pertoca aquest apel·latiu per diferenciar-la de les altres Sorites.

² No hi ha cap obra monogràfica sobre Sorita. Citem, doncs, les obres generals i les petites monografies sobre aspectes particulars que constitueixen les principals fonts de dades: A. J. CAVANILLES, *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, Madrid 1795; P. MADOZ, *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, ed. fac. *Alicante, Castellón y Valencia*, Valencia 1982; B. ESPINALT, *Atlante Español, o descripción general de todo el Reyno de España*, t. IX, *Descripción del Reyno de Valencia*, Parte II, Madrid 1786, ed. fac., Valencia 1988; *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, 12 vols., Valencia, 1973; *Gran Enciclopèdia Valenciana*, 10 vols, València 1990; V. M. ROSSELLÓVERGER, *Geografía del País Valencià*, València, 1995, pp. 367-395 i *passim*. També les obres citades a la nota següent. *Guía Comercial e Industrial de Castellón de la Plana 1958*, Castellón 1958; J. SANCHEZ ADELL, R. RODRÍGUEZ CLEBRAS, F. OLUCHA, *Castellón de la Plana y su Provincia*, Castellón 1990; S. GAMUNDÍ CARCELLER, *La Comarca de Els Ports. Su patrimonio y sus gentes*, Morella 1994, pp. 405-427; GRUP D'ESTUDIS DELS PORTS, *La comarca dels Ports*, Montserrat 1995; M. BESER I JORDÀ, "La vida rural a la comarca de Morella (Apunts per a un treball d'investigació d'història)", *Bol. de*

Amigos de Morella y Comarca (BAMYC), 1974-75, IV, 5-9; M. MILLÁN MESTRE, *Morella y sus puertos*, Valencia 1983, 2ª ed.; M. MILLÁN BOIX, J. B. SIMÓ CASTELL, *El Maestrazgo histórico y Morella (Puertos y comarca). Historia y arte*, Vinaròs 1983; R. MUÑOZ BADIA, *Ports de Morella y Benifassar-Ports de Becete. Sus tierras, sus gentes*, Castellón 1989, pp. 156-160; J. SOLER CARNICER, *Nuestras tierras*, II, València 1985, pp. 330-334; M. BESER I JORDÀ, *Estudi sociològic d'un poble de la comarca dels Ports de Morella: Sorita*. Morella 1988, i les que trobareu a les notes següents.

³ Al 1910, amb 1270 habitants, arribà al màxim de població. Des d'aleshores comença a minvar i aquesta pèrdua s'accelera a partir dels anys quarantes, quan hi vivien 861 habitants. A l'actualitat en són al voltant de 140. CONSELLERIA D'ECONOMIA I HISENDA, *Evolució de la població des de 1900 fins a 1986*, València 1988, p. 80.

⁴ M. BESER BAIL, "Les rotes de Sorita", *BAMYC*, 1979-82, V, 27-40.

⁵ En una relació ràpida tenim: a les vores del Bergantes, el molí del poble, una teuleria, una fàbrica de paper que es transformà en fàbrica de ciment, la fàbrica tèxtil de Grabel, la fàbrica de Serra que es reconvertí en serradora, la fàbrica vella o de Rosendo Fuster, la serradora i el molí del Vilà, la fàbrica tèxtil de Zacaries, el batà, una altra fàbrica de paper i el molí del Xorrador. L'última a tancar va ser la fàbrica de fils del Vilà, l'any 1990. Aquestes indústries en algú moment funcionaren totes a la vegada.

⁶ OBISBADO DE TORTOSA, *Boletín Oficial*, 1984, CXXV, 5. Les dades corresponents a la comarca dels Ports van estar reproduïdes a: *AU! Revista Comarcal dels Ports*, 1988, II, 4, 7.

⁷ Veg. A. MONFERRER, *Sant Antoni, un sant valencià*, València 1993, pp. 128-129.

⁸ M. MILLÁN BOIX, "Contribución a la Historia de la Balma", *Bol. de la Sociedad Castellonense de Cultura (BSCC)*, 1928, IX, 3, 161-165. Reproduït dins *Homenaje a Mosén Milián*, vol. I. Castelló 1987, pp. 127-130.

⁹ Citem també la bibliografia fonamental: R. EJARQUE, *Historia de Nuestra Señora de La Balma*, Tortosa 1934, 3ª ed. (aprofita l'obra de G. DE LA FIGUERA, *Miscelánea Sacra. Varios poemas*, Valencia 1658); J. MIRALLS, "El Santuario de la Balma", *BSCC*, 1987, LXIII, 2, 211-221; R. RODRÍGUEZ CULEBRAS, "Santuario de Nuestra Señora de la Balma (Zorita), Mediterráneo. Cultura i Aula, 28/5/1986.

¹⁰ R. EJARQUE, *Historia*, cit., cap. III. L'autor s'esforça a situar l'origen del santuari de la Balma en el de Marsella, tots dos dedicats a santa Maria Magdalena. Recolza l'opinió en Gaspar de la Figuera i en la continuació de l'*Espanya Sagrada* de Flórez, feta pel P. Risco. Aquesta antiguitat i la constància tan prístina d'anacoretes fa pensar que el santuari ja existia durant la dominació musulmana, tot i que no era necessàriament cristià. Segons la tradició, la imatge també és anterior a la invasió musulmana. Els cristians de Sorita l'amagaren a la primera i enrunada ermita de la Magdalena.

¹¹ Des del testament d'Arnau de Pinós fins a l'inventari de 1437; M. MILLÁN BOIX, "Contribución", cit.; R. EJARQUE, *Historia*, cit., pp. 30 i 50-53.

¹² R. EJARQUE, *Historia*, cit., pp. 76-78 i 80.

¹³ *Ibid.*, pp. 95-98, 118-119; F. OLLUCHA, "Unes notes sobre l'església de l'Assumpció de Sorita". Dins *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossèn Manuel Milián Boix*, Morella 1991, pp. 315-319.

¹⁴ R. EJARQUE, *Historia*, cit., pp. 100-106; F. OLLUCHA "Unes notes", cit.; M. BESER BAIL, *Cruz Cubierta de La Balma. III Centenario (1687-1987)*, Terrassa 1986; M. MILLÁN BOIX, "Contribución", cit.

¹⁵ A. ARIÑO, *Festes, rituals i creences*, València 1988, pp. 133-134.

¹⁶ M. A. ARAZO, F. JARQUE, *Nuestras fiestas - Nostres feste*, València 1980, pp. 200-209 i 318-323. Veg. la descripció de les festes a *Santuario. Revista del centenario de la Cruz*, 1987, 6; G. PUERTO MEZQUITA, *Danzas Procesionales de Morella y del Maestrazgo*, Castelló de la Plana 1956; S. GAMUNDÍ, *La comarca*, cit., pp. 419-420; J. AMADES, *Las Danzas de moros y cristianos*, València 1966, p. 18; A. ARIÑO, *Festes*, cit., p. 35; R. EJARQUE, *Historia*, cit., p. 144, 121, 168-9.

¹⁷ Sobre els romiatges a la Balma veg. R. EJARQUE, *Historia*, cit., pp. 48-49 i 204; P. MARTÍNEZ CALVO, *Historia de Castellote y la comarca. Antiguo partido, la Ginebrosa y Olocou del Rey*, 2 vols., Zaragoza, I, p. 318; II, p. 938; X. PALLARÉS, "Les romeries d'Ortells a la Verge de la Balma", *Almanaque de Las Provincias*. 1948, pp. 464-470; *Guia*, 1958, cit., pp. 280, 237 i 344; J. M. PALANQUES, *Palanques (Antigua aldea, y calle y barrio de Morella)*, Tortosa 1986, pp. 30 i 74.

¹⁸ R. EJARQUE, (*Historia*, cit., pp. 40-45), s'estén en exemples i consideracions sobre la llegenda que es repeteix a molts altres indrets, i conclou que el sentit d'aquestes històries és teològic i no pas històric.

¹⁹ R. EJARQUE, *Historia*, cit., pp. 54-55.

²⁰ *Ibid.*, p. 950, nota.

²¹ A. PRATS, *Tres días con los endemoniados de la Balma*. Madrid, 1929, pp. 79-80.

²² B. PEREZ GALDÓS, *La Campaña del Maestrazgo. Episodios Nacionales*, t. VI, Madrid 1976; P. BAROJA, *Memorias de un hombre de acción. La venta de Mirambel*. Madrid 1981; ID., *Memorias de un hombre de acción. Los confidentes audaces*, Madrid 1981; C. BAYO, *Con Dorregaray, una correría por el Maestrazgo* (cit. per J. BARCELÓ, *Historias del Maestrazgo y pláticas de familia*, Vilafamès 1982, p. 146). Les dues novel·les de Baroja es desenvolupen en un medi humà terriblement degradat per la guerra carlina. De totes dues és, potser, la primera el relat que millor descriu l'ambient mental de la zona a través de la història d'un prevere jove, Francisco de Montpesar, bruixot, mag i pocavergonya, que era capellà i organista del convent de les monges de Mirambell i en va fer de les seues entre aquestes dones i la joventut del poble. Veg. J. CORENCIA CRUZ, "La campaña del Maestrazgo: Notas introductorias a una novela de Galdós", *BCFM*, 1990, 31, 27-36; ID., "Introducción a *Los confidentes audaces*, de Pío Baroja", *Bol. del Centro de Estudios del Maestrazgo (BCFM)*, 1991, 33, 21-30; A. ROLDAN GARCIA, "Aproximación a una novela del Maestrazgo, *La venta de Mirambel* de Pío Baroja", *BCFM*, 1990, 31, 61-68.

²³ No és habitual trobar estudis sobre la interrelació entre el paisatge i la personalitat. La majoria de textos són literaris o massa generals. Per a una introducció al tema, a més de les monografies d'etnòlegs i antropòlegs (sobre vaqueiros de alzada, agotes, maragatos, Belmonte de los Caballeros, els Pirineus, etc.), veg. C. LISÓN TOLOSANA, "Sobre áreas culturales en España", dins *Ensayos de antropología social*. Madrid, 1978, pp. 40-109; C. ESTEVA FABREGAT, "Cultura, sociedad y salud mental", dins *Revista de la Universidad de Madrid*, 1962, 37, 287-332, reproduït a *Cultura y personalidad*. Barcelona, 1973, pp. 88-149.

²⁴ Aquest ferm sentit de l'honor i de la vergonya continua vigent, encara que sense el caire quasi patològic d'aleshores. Veg. L. SEGURA, *Percusión e identidad. Aproximación antropológica a nueve comunidades del Bajo Aragón turolense*. Saragossa 1987, cap. IV.

²⁵ P. MARTÍNEZ CALVO, *Historia*, cit., t. II, p. 1.033.

²⁶ A. AÑÓN SERRANO, "Notas, anécdotas y reflexiones sobre varios aspectos tradicionales de Mas de las Matas". *Mas de las Matas*, VIII, 1988, 81-112. Hi conta una

facècia relacionada amb un home de Cortes d'Arenós (Alt Millars), que mostra la interrelació entre totes aquestes terres. Una altra mostra del caràcter supersticiós d'aquesta gent, la dóna Madoz, quan parla de Cincorres (*Diccionario*, cit., art. Cincorres).

27 Segons M. DEL RÍO, (*La magia demoniaca*, Madrid 1991 p. 608 i ss.), les bruixes no tenen cap poder sobre els dimonis a no ser en virtut de pacte. Els sants sovint han rebut de Déu el poder de forçar els dimonis. I aquesta força la tenen també els sagraments, els sacramentals i els exorcismes de l'Església catòlica, fora de la qual no s'hi dóna aquesta virtut. Cap paraula ni cap objecte no tenen facultat directa o indirecta per a obligar el dimoni a aparèixer, apropar-se, fugir, fer quelcom, o deixar-ho de fer.

28 J. ROIG, *Espill o Llibre de les dones*, Barcelona 1978, pp. 66-67.

29 A. PRATS, *Tres días*, cit., pp. 45-47 i 119-124.

30 M'arriba el testimoni de dues fonts procedents dels Ibarsos: Alfons Bort qui, a petició meua, ho ha preguntat als sogres, que encara hi viuen, i Herminia Bellés, nascuda de la Torre Matella del terme de culla i veïna dels Ibarsos, qui li ho conta al seu fill Agustí Agut.

31 A. PRATS, *Tres días*, cit., pp. 56-71 i 115-118.

32 *Ibid.*, pp. 124-125.

33 M. A. ARAZO, *Fe y superstición en España*. Barcelona 1978, pp. 179-185.

34 A. PRATS, *Tres días*, cit., pp. 161-162.

35 J. RUFZ DE LIHORY, *Los endemoniados de la Balma*, Valencia 1912. Forma part de la ficció que l'any següent la protagonista, ja casada i acompanyada del marit en un viatge d'acció de gràcies a la Balma, troba davant la reixa de l'altar la comare, que havia escampat la fama de la seua possessió, boja del tot.

36 A. PRATS, *Tres días*, cit., pp. 135-145.

37 A Cincorres la gent denominava amb aquest nom la sèrie de pintures d'àngels i altres personatges músics, que hi ha a l'ermita de Sant Lluís Bertran, potser pel seu bigarrament. R. MONFERRER I GUARDIOLA, "L'ermita de Sant Lluís i la música del rei Herodes", dins *Boletín de Cincorres*, 1984, 32-36.

38 Testimoni arrellegat per Alfons Bort, de les Alqueries, que viu a Castelló.

39 A. PRATS, *Tres días*, cit., pp. 152-15.

40 *Ibid.*, pp. 155-157.

41 Sobre l'associació de mar, mal i dimoni, veg. J. DELIMEAU, *El miedo en Occidente*, Madrid 1989, pp. 53-69.

42 A. PRATS, *Tres días*, cit., pp. 157-161. Alardo Prats es descompta. Primer en parla de quinze, després de catorze.

43 *Ibid.*, pp. 131-135.

44 M'ho comunica l'amic grauer Joaquim Campos Herrero, doctor en Filosofia i Lletres, professor, investigador en qüestions de psicologia personal i escriptor, a qui de menut va passejar Maria la de Boix. Això de portar-la a la Balma devia ser abans de la guerra, em diu ell.

45 He utilitzat especialment: I. G. SARASON, *Psicología anormal. Los problemas de la conducta inadaptada*, México 1975, P. SIVADON, *Traité de psychologie médicale. 3/ la Pathologie émotionnelle*, París 1973. pp. 94-102. Veg. també la segona part de C. BALDUCCI, *La posesión diabólica*, Santa Fe de Bogotá 1994.

⁴⁶ Presenten les fases enumerades per Charcot i Freud. Veg. S. FREUD, "Estudios sobre la histeria", dins *Obras Completas*, 3 vols., Madrid 1973, I.

⁴⁷ De tots els presentats és l'únic cas que, d'antuvi, podríem considerar de possessió diabòlica, sobretot com a conseqüència de la maldat i la fredor amb què actua en cada moment.

⁴⁸ C. LISÓN TOLOSANA, *Invitación*, cit., p. 155 i ss. Sobre les actuals pràctiques exorcitzants dels sanadors, veg. P. RODRIGUEZ, *Curanderos. Viaje hacia el milagro*. Madrid, Temas de Hoy, pp. 307-319.

⁴⁹ C. LISÓN TOLOSANA, *Invitación*, cit., p. 176.

⁵⁰ R. VIOLANT I SIMORRA, *El Pirineo Español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*, Barcelona 1986, vol. II, pp. 552-553; E. SATUÉ, *Las romerías de Santa Orosia*, Saragossa 1988, p. 70.

⁵¹ R. VIOLANT I SIMORRA, *El Pirineo*, cit., v. II, pp. 552-553.

⁵² Sobre els goigs de la Mare de Déu de la Balma: R. EJARQUE, *Historia*, cit., pp. 158-160. A l'actualitat, es ven al santuari, a banda d'algun full solt, una *Col·lecció de quatre goigs de Nostra Senyora de la Balma, venerada a la vila de Sorita*, recollits per mossèn Santiago Casanova, autor de les Notícies Històriques. Dibuixos de R. Vives i Sabaté. Vilanova i la Geltrú 1978. Tots quatre van inclosos en una altra *Col·lecció de vint-i-set goigs marians de la comarca de Morella*, recollits per mossèn Santiago Casanova, Prev., Vilanova i la Geltrú 1978.

⁵³ S. SEGUF, *S. Cancionero Musical de la provincia de Castellón*, Valencia 1990, p. 503.

⁵⁴ R. EJARQUE, (*Historia*, cit., p. 159) cita els de Casp.

⁵⁵ C. GONZÁLEZ-ESPESAT, "Una excursión a la Balma", *BSCC*, 1931, XII, 40-64.

⁵⁶ A. MONFERRER, "On encara sonen les velles campanes", *AU! Revista Comarcal dels Ports*, 1988, II, 7, pp. 8-9.

⁵⁷ A. PRATS, *Tres días*, cit., p. 71.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 176.

⁵⁹ *Ibid.*, pp. 177-178.

⁶⁰ Veg. per a la nostra àrea J. V. BOSCA CODINA, "Sortilegas, adivinas y conjuradoras: indicios de una religiosidad prohibida", dins *Santes, monges i fetillers. Espiritualitat femenina medieval. Revista d'Història Moderna*, 1991, 2, 63-75. En alguns llocs el poder negatiu sempre va associat a la dona. R. GONZÁLEZ-QUEVEDO, *Roles sexuales y cambio social en un valle de la Cordillera Cantábrica*, Cuadernos de Antropología, 12. Barcelona, 1991, p. 15. Sobre la dona com a ésser malèfic: J. DELIMEAU, *El miedo*, cit., cap. 10; J. A. ORIOI DAUDER, *Eriopis i les Tenebroses*, Barcelona 1996, pp. 15-16.

⁶¹ G. DUBY, M. PERROT, *Historia de las mujeres*, vol. 1, *La Antigüedad*, Madrid 1991. Veg. sobretot el treball de L. BRUIT ZAIMMAN, J. SCHEID, "Las hijas de Pandora. Mujeres y rituales en la ciudades", pp. 421-462. També el vol. 3, *Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Madrid 1992.

⁶² M. WARNER, *Tú sola entre las mujeres. El mito y el culto de la Virgen María*. Madrid 1991.

⁶³ Veg. el capítol III, "Beatas y demonios", dins C. LISÓN TOLOSANA, *Demonios y exorcismos en los siglos de oro. La España mental*, I, Madrid 1990; M. H. SÁNCHEZ ORTEGA, *Pecadoras de verano, arrepentidas de invierno*, Madrid 1995. Aquesta autora parla en aquest llibre dels diferents paradigmes de dones pecadores: santa Maria Mag-

dalena, santa Maria Egipcíaca, santa Afra, santa Taïs i santa Teodora. També és interessant un altre treball seu: "Superstición y religión. Las prácticas supersticiosas en la España del Antiguo Régimen", dins *Historia 16. El mundo mágico. Supersticiones, brujas, hechiceros e inquisidores*, 1987, 136, 23-38. Cal advertir que la persecució de les bruixes es produeix en Espanya quasi exclusivament al País Basc, al nord d'Aragó i a Catalunya, és a dir, a les zones més properes a l'Europa afectada. Una discussió interessant sobre la persecució de les bruixes a Espanya, en la qual ara no entrarem, la porta G. HENNINGSEN, *El abogado de las brujas. Brujería vasca e Inquisición española*, Madrid 1983, cap. XIII; J. A. ORIOI DAUDER, *Eriopis*, cit., pp. 18-21 i cap. XX.

⁶⁴ H. HAAG, *El diablo*, cit., p. 355; B. S. ANDERSON, J. P. ZINSSER, *Historia de las mujeres: una historia propia*, Barcelona 1991, vol. I, pp. 101-107. Una de les idees de la il·lustració és reconèixer el paper que juga la dona i que ha de seguir jugant dins la societat. C. LERENA, *Reprimir y liberar. Crítica sociológica de la educación y de la cultura contemporáneas*, Madrid 1983, pp. 174-178 i *passim*. Sobre la por a la dona, veg. J. CARO BAROJA, "Mujer, religión y magia", dins *Historia 16. El mundo mágico. Supersticiones, brujas, hechiceros e inquisidores*, 1987, 136, 39-43.

⁶⁵ La seua consideració social era com a estranya i esquizoide. M. SÁENZ-ALONSO, "Hécate-Muerte. Noche-Mujer", dins *Brujología. Congreso de S. Sebastián*. Madrid, 1975; R. PORTIER, *Historia social de la locura*, Barcelona 1989, capítol "Mujeres locas".

⁶⁶ H. HAAG, *El diablo*, cit., p. 356. Sobre la sociologia de la possessió a Espanya hi ha indicacions interessants al recent llibre de I. KUSCHICK, *Medicina popular en España*, Madrid 1995, siglo XXI, pp. 83-85.

⁶⁷ La 2a ed. és de 1740. W. A. CHRISTIAN, *Religiosidad popular. Estudio antropológico en un valle español*, Madrid 1978, p. 220.

⁶⁸ M. T. GARCÍA EGEA, *La visita pastoral a la diócesis de Tortosa del obispo Pabolac, 1314*, Castell 1993. El bisbe morellà cita un total de seixanta-tres dones fetilleres i quaranta homes. En canvi, els acusats d'anar-hi són cinc dones i vuit homes. Sembla que la proporció s'inverteix.

⁶⁹ Sant VICENT FERRER, *Sermons*, Barcelona 1975, vol. III, p. 206.

⁷⁰ J. C. SCHMITT, *La herejía del santo lebre. Guinefort, curandero de niños desde el siglo XIII*, Barcelona 1984, p. 53.

⁷¹ Només citarem l'interessant estudi de E. C. WHITMONT, "Lo femenino y su represión", dins *Retorno de la Dios*, Barcelona 1984.

⁷² H. HAAG, (*El diablo*, citat), tracta la qüestió amb suficiència. Sobre les diverses interpretacions de la bruixeria, veg.: A. ALCOBERRO, *El siglo de las brujas (siglo XVII)*, Barcelona 1992, pp. 80-87.